

Priene en het Panionion

Religie in hellenistisch Klein-Azië

F.G. Naerebout

De stad Priene

Priene was niet ver van zee gelegen, in het rivierdal van de Maiandros, aan de zuidzijde van het Mykale-gebergte. Over deze polis is relatief veel bekend: de stedelijke kern, overwegend daterend uit de 4de tot en met de 2de eeuw v.Chr., is eind vorige eeuw opgegraven, en we beschikken over een flink aantal inscripties die ons over stad en ommelanden informeren.

Priene was van oudsher lid van de Ionische Bond, maar de vroege geschiedenis van de plaats is slecht gedocumenteerd. Alleen literaire bronnen leveren sporadische informatie over de archaische en klassieke tijd. Naar veelal wordt aangenomen, werd de stad in de 4de eeuw hersticht op een nieuwe plaats, nadat aanslibbing door de Maiandros het oorspronkelijke Priene te ver van zee had doen belanden. Een goed moment voor deze herstelling lijkt de periode direct na de dood van Mausolos, in 353 v.Chr., toen Athene zijn invloed in het gebied opnieuw kon laten gelden. Ook andere dateringen, later dan wel eerder, zijn verdedigd, en recent is zelfs het hele idee van herstelling aangevochten. Zolang de vermeende voorganger van het ons bekende Priene niet is teruggevonden, zal het een en ander wel punt van debat blijven. Maar het belangrijkste is natuurlijk, dat Priene ergens in de 4de eeuw een nieuw leven begon, of dat nu op een andere locatie was of niet.

Begunstigd door Alexander leek Priene een mooie toekomst tegemoet te gaan: het was weliswaar klein (het inwonertal van de stad, dus niet van de polis, wordt op

grond van het bebouwde oppervlak geschat op vier- à vijfduizend mensen), maar van alle gemakken voorzien. Bovendien had Priene een troef in handen: het Panionion, het heiligdom dat het centrum vormde van de eveneens weer tot leven gewekte Ionische Bond, lag op zijn grondgebied. Maar na een laatste opbloei aan het begin van de tweede helft van de 2de eeuw v.Chr., zoals die is af te lezen uit hernieuwde bouwactiviteit, ging het met Priene nog slechts bergafwaarts. Het slib van de Maiandros was vermoedelijk de grootste boosdoener (Priene ligt tegenwoordig meer dan 12 kilometer van zee). Priene verwerd tot een stille uithoek, een buitenplaats, en bleef ver achter bij de grote burens Ephesos en Milete, toonaangevende poleis in wat inmiddels de Romeinse provincie Asia was.

Religieus leven te Priene

Het religieus leven van Priene dienen we te beschouwen binnen het ruimtelijke kader van Ionië, en binnen het chronologisch kader van het hellenisme, al moeten we over beide noodgedwongen zeer bondig spreken. Eerst het ruimtelijk kader: Ionië is godsdiensthistorisch interessant als kolonisatiegebied, waarheen Grieks cultuurgoed geëxporteerd wordt, om vervolgens in een relatief isolement een lange ontwikkeling door te maken, als een autonoom proces én in wisselwerking met inheems Anatolisch cultuurgoed. Het een en ander leidt tot bepaalde eigenaardigheden, naast de vele panhelleense elementen. Dat betekent overigens niet dat we kunnen spre-

ken van een 'Ionische variant' van de Griekse religie: er zijn onvoldoende grootste gemene delers aan te wijzen om dat te rechtvaardigen, de verschillen van *polis* tot *polis* zijn té aanzienlijk.

Vervolgens het chronologische kader: inzake een karakterisering van de hellenistische religie(s) kan ik niet beter doen dan de volgende regels van H.S. Versnel uit het handboek *De wereld van de oudheid* te citeren: 'Iedere poging om een korte en kernachtige karakteristiek te geven van "de" religieuze mentaliteit van het hellenisme is gedoemd te mislukken... Van meet af aan dient men te beseffen dat het hellenisme, kaleidoscopisch en beweeglijk, nooit als een massieve eenheid kan worden benaderd... De ingeburgerde gewoonte om te spreken van een "hellenistische tijd" van 336 tot 31 v. Chr. leidt vooral godsdienst-historisch tot een vervalsing.' Natuurlijk zijn er, met deze waarschuwing in het achterhoofd, wel degelijk een aantal verschijnselen te noemen die hun stempel drukken op het religieus leven in de genoemde periode. Ik kan slechts opsommen: syncretisme, gedeeltelijk ten dienste van cosmopolitische religieuze claims; henotheïstische tendensen (henotheïsme: één god beschouwen als veel belangrijker dan andere goden); hiërarchisering van de verhouding tussen godheid en gelovige, maar paradoxalerwijze tevens verkleining van de afstand tussen beide; geloof en ongeloof, beide als uitdrukking van het feit dat er geen sprake meer is van vanzelfsprekende *polis*-religie; expansie van het fenomeen van de heroïsering en de vergoddelijking; ongekende bloei van een reeks fenomenen als wonder, epifanie, private devotie, biecht, astrologie en magie. Wie van dit alles meer wil weten, doet er goed aan te beginnen met het lezen van het *Lampas*-artikel van Versnel, opgenomen in de literatuurlijst bij dit artikel.

Het bovenstaande leidt tot de volgende vragen: wanneer we de details van het religieus leven in Priene bekijken, kunnen we

dan inderdaad eigenaardigheden vaststellen die samenhangen met de Kleinaziatische locatie, en vinden we iets terug van de bovenstaande algemene kenschets van religie in de hellenistische periode? Een zoektocht door het epigrafische, numismatische en overige archeologische materiaal, waarbij we ons beperken tot de vóórchristelijke eeuwen, levert het volgende op:

1. De heros Naulochos. Aan de zgn. Quellentor bevindt zich een inscriptie onder de plaats waar een nu verdwenen reliëf heeft gezeten. De tekst (*IPr* 196) wordt ca. 350 gedateerd, en luidt als volgt:

- 1 De slapende Philios uit Salamis op Cyprus zoon van Ariston zag in een droom Naulochos en de heilige wetgevende godinnen (Demeter en Korè) in witte gewaden. In drie droomgezichten bevalen zij de heros te vereren
- 5 als wachter van de stad en wezen de plaats aan. Daarom dan heeft Philios het beeld van de godheid opgericht.

De naam Naulochos kan nog punt van discussie vormen: Naulochos of Naulochon is ook de naam van de haven van Priene, en het kan zijn dat Philios in zijn droomgezicht de plaats zag, en niet een persoon. Dat laat echter onverlet dat er een (in het laatste geval naamloze) heros als 'wachter over de stad' wordt geplaatst, en wel aan één van de poorten. Dergelijke 'poorthouders' kennen we ook uit andere Kleinaziatische steden.

2. Kybele. Deze van origine Anatolische godin komt niet voor in de inscripties en op de munten van Priene. Wel zijn op verscheidene plaatsen in de stad terracotta's en sculpturen gevonden, onder meer op een plek die geïnterpreteerd is als een klein heiligdom: een hof met een *bothros*, een offer-groeve. De verering van Kybele lijkt dus iets dat vrij sterk leeft onder de bevolking, maar waar de *polis* weinig bemoeienis mee heeft, zelfs al is er een groot

reliëf met Kybele rijdend op een leeuw, uit het midden van de 2de eeuw v.Chr., gevonden bij de Athena-tempel. Overigens moeten we oppassen met het aanbrengen van een al te rigoureuze scheiding tussen private religie en staatsreligie: juist voor Priene heeft de epigraaf Louis Robert gewezen op altaren voor Zeus Olympios (IPr 190–191) die geplaatst waren vóór huiseuren: *'Ils ne servent pas, dirai-je, aux cultes de la maison, mais à la participation domestique aux cultes de l'Etat, cité ou souverain.'*

3. Basileus en de Koureten. Deze worden genoemd in één enkele inscriptie uit de 2de eeuw v.Chr. (IPr 186), al zou een tekst op Chios met eveneens een *Basileus kai kouretes* een zogenaamde *Pierre errante* uit Priene kunnen zijn. Koureten, mythische extatische wapendansers, zijn in Klein-Azië inheems, of in ieder geval versmolten met de vergelijkbare Korybanten die we aantreffen als de metgezellen van de Kleinaziatische Kybele. En wie is Basileus? Er is een reeks van antwoorden gegeven, maar ik sluit mij aan bij Fritz Graf: *'Für Griechen muss dieser Führer (der Kureten) dann allerdings Zeus heissen.'* Een Zeus Basileus is voor Klein-Azië geattesteerd, dus dat geeft enige steun.

4. 'Baubo'. Een heiligdom gelegen binnen de muren, maar buiten de bebouwde kom, tussen de noordrand van de stad en de akropolis, kunnen we dankzij inscripties (IPr 171–173, 4de en 3de eeuw v.Chr.) thuisbrengen als de plaats waar Demeter en Korè vereerd werden. Behalve een bescheiden gebouw bevatte het terrein een *bothros* en een kuil met meer dan tweehonderd terracotta's: dansende meisjes, andere vrouwenfiguren, varkentjes, duifjes en zeboes. Het meest opvallend zijn echter de merkwaardig verkorte vrouwenfiguurtjes, een hoofd op benen, die men Baubo gedoopt heeft, naar de figuur die een rol speelt in het Eleusinische mythen-complex. Een dergelijke naamgeving zal, zonder enige nadere indicatie, altijd hypothe-

tisch blijven. Vooralsnog lijken we hier met een Priense bijzonderheid van doen te hebben: ook elders in Priene zijn vergelijkbare terracotta's gevonden, maar buiten Priene is het type vooralsnog onbekend. Een Kleinaziatische afkomst is dus niet onwaarschijnlijk.

5. Poseidon Helikonios. De Poseidon met deze naam is de god van het Panionion, waarover later. We vinden hem dan ook in verschillende Ionische steden. Op munten van Priene vinden we de drietand en de dolfijn, beide naar Poseidon verwijzend, en ook inscripties maken melding van de godheid (IPr 199–203). Anderzijds is de Poseidon-cultus kennelijk zo nauw verbonden met het Panionion, dat we in de keizertijd, vanaf het moment dat de Panionia elders gevierd gaan worden, niet langer verwijzingen naar Poseidon in het muntmateriaal van Priene aantreffen.

6. Dionysos Phle(i)os. Dionysos Phleos of Phleios, geïnterpreteerd als god van de rijke oogst, komt vrij veel voor. Hoewel hij niet exclusief Kleinaziatisch lijkt, is het inscriptiemateriaal in kwestie daar duidelijk geconcentreerd. In Priene komt de godheid meermalen voor (IPr 162B; 174 = LSAM 37).

7. Egyptische goden. Ten tijde van de Ptolemaeïsche overheersing, in de tweede helft van de 3de eeuw, nadat Ptolemaeus III Euergetes verscheidene steunpunten aan de Kleinaziatische kust op de Seleuciden had veroverd, werd de cultus van Isis, Serapis, Anubis en Harpokrates in Priene geïntroduceerd (IPr 193–5; in IPr 194 wordt ook nog Herakles Anikètos genoemd: zowel de godheid als het epitheton *anikètos* zijn typisch hellenistisch). Het lijkt er op dat deze cultus in Priene een enigszins marginaal karakter heeft gehad: Egyptische goden komen niet voor op de munten van de stad, en de inscripties en de archeologische vondsten zijn gering in aantal. Eén van de inscripties is overigens een zeer boeiende tekst (IPr 195; LSAM 36): een lang, helaas nogal gemutileerd, regle-

ment waarin de verplichtingen van de priester worden opgesomd: een fakkeloptocht voor Isis, offers voor Apis en Isis, het aanstellen van een Egyptenaar voor bepaalde cultushandelingen. Dit laatste, hoewel niet uniek, lijkt wederom te wijzen op het feit dat de cultus van de Egyptische goden niet werkelijk in het religieus leven van de polis geïntegreerd is.

8. *Pantes theoi*. Een basement uit de 2de eeuw v.Chr. bevat een wijding aan 'alle goden' (IPr 198), wat als redelijk typerend voor de periode beschouwd mag worden, zij het dat ook niet-hellenistische voorbeelden bestaan.

9. *Heerserscultus*. In Priene bestond een cultus voor Alexander de Grote, want er worden *Alexandreia*, *Alexander-feesten*, genoemd: in IPr 108.75 is sprake van *vernieuwing* van de *Alexandreia* in de 2de helft van de 1ste eeuw v.Chr. Mogelijk was de cultus voor Alexander gelocaliseerd in het 'Heilig huis' (IPr 206: *horos hierou*), getooid met de volgende inscriptie (IPr 205 = 35):

- 1 Het priesterschap wordt vervuld
door Anaxidemos zoon van
Apollonios
Toegang tot het
heiligdom alleen indien rein in
5 witte kleren

Tussen de sculptuurtjes gevonden in dit *hieron* bevond zich een Alexander-statuee. Behalve aan Alexander werd in Priene op verschillende momenten ook goddelijke eer bewezen aan *Lysimachus*, met een beeld, altaar, en processie (IPr 14-5); aan *Nikomedes II van Bithynië* (IPr 55) en vermoedelijk aan *Seleukos I* en *Antiochos I* (IPr 18.1-2).

Priene deelt dus duidelijk in de *heerserscultus* van de hellenistische periode.

Naast de negen boven afgezonderde items treffen we in inscripties en op munten de volgende godheden aan: de stadsgodin *Athena Polias*, *Zeus* (*Zeus Olympios*, *Zeus*

Aithrios en *Zeus Keraunios*), *Hera*, *Pan*, *Hermes*, *Aphrodite*, *Asklepios*, heroën van de phylen (de verschillende 'stammen' waar de Priense bevolking in was ingedeeld), allerhande naamloze heroën, de heros *Telon* als eponyme heros van de *Teloneia* (de akropolis van Priene), *Hades*, *Helios* en *Herakles*. Archeologische vondsten voegen hier nog *Artemis* en velerlei *Dionysisch* aan toe. *Apollo* lijkt geheel te ontbreken, tenzij de *Apollo Priëleus*, in een wijding afkomstig van *Samos* (IPr 434), inderdaad als *Apollo Priëneus* gelezen moet worden, zoals is gesuggereerd. Voorzover ik zien kan, is hier echter niets bij waaraan we op basis van de ons momenteel ten dienste staande gegevens een specifiek Ionisch, dan wel hellenistisch karakter zouden kunnen toeschrijven. Wel zijn er nog enige iconografische elementen die als hellenistisch of Kleinaziatisch bestempeld zouden kunnen worden: met name een terracotta van een *Nikè* gekleed in een *Isis*-kleed, en enkele niet nader te determineren terracotta's van vrouwenfiguren die als godinnen geduid zouden kunnen worden en die Kleinaziatische parallellen hebben. Mogelijk verwijzen ook bepaalde architecturale bijzonderheden, zoals altaarvormen, naar Anatolische tradities.

Een poorthoedende heros, *Kybele*, *Basileus* en *koureten*, *Poseidon Helikonios* en *Dionysos Phleos*, mogelijk 'Baubo': een vrij magere oogst aan inheems Kleinaziatisch/Anatolisch erfgoed, waarbij dan ook nog eens alleen *Kybele* een exclusief lokale achtergrond kan claimen. Dit totaalbeeld vinden we bevestigd in de studie die *A. Laumonier* gewijd heeft aan de inheemse Karische culten en de sporen die deze hebben nagelaten in Griekse *poleis*; volgens de auteur zijn er in Priene, oorspronkelijk Karisch gebied, geen inheemse Karische elementen te vinden, tenzij geheel verhuld achter een Griekse façade. Het spreekt voor zich dat in zekere zin het hele religieuze leven van Priene als hellenistisch is te

beschouwen, maar ook elementen die als specifieke indicatoren van de hellenistische tijd te duiden zijn, bleken dun gezaaid: Egyptische goden en heerserscultus, en een enkele wijding.

Het Panionion

Aan de noordzijde van het Mykale-gebergte (en dus door dat gebergte van Priene gescheiden) lag in een smalle kuststrook die tot het Priense grondgebied behoorde, maar waarover met name met Samos langlopende conflicten bestonden, het Panionion, 'het heiligdom van alle Ioniërs', in de praktijk de religieuze en politieke vergaderplaats van de leden van de Ionische Bond, waar de Panionia voor de Bondsgod Poseidon Helikonios werden gevierd. Over de vroegste geschiedenis van het Panionion is lang en veel gedebatteerd. Een oorsprong als sakrale bond, die in aard en ledental een geleidelijke ontwikkeling doormaakte, en die in tijden van crisis ook politieke initiatieven ontwikkelde, lijkt mij de meest aannemelijke achtergrond. Wanneer de Bond gesticht is, is vooralsnog niet precies te bestemmen: vóór de 5de eeuw, maar over verdere precisering woedt al een eeuw een nogal vruchteloos debat.

Volgens de gangbare opinie raakte de Ionische Bond sinds de Ionische nederlaag tegen de Perzen in de versukkeling, en volgde eerst in de 4de eeuw een wederoprichting. De bronnen zijn echter alles behalve eenduidig. M.i. is er in ieder geval sprake van een opnieuw inrichten van de cultus bij het Panionion, nadat dat vermoedelijk lange tijd verlaten was, maar dat feit impliceert niet noodzakelijkerwijze een opnieuw inrichten van de Bond. Wat betreft de terugkeer van de Bondsleden naar het Panionion, lijkt het mij niet meer dan aannemelijk een verband met de herstelling of tot leven wekking van Priene aan te nemen.

Na de Tweede Wereldoorlog is het

Panionion definitief gelocaliseerd en grondig bestudeerd. Het betreft de heuvel thans bekend onder de naam Otomatiktepe, eerder Ajios Ilias, 1 km van het dorp Güzel-Çamli. De archeologische resten ter plekke zijn karig: een altaarfundament van 4.20 bij 17.80 meter op de top van de heuvel, mogelijk te dateren in de 6de eeuw v.Chr. en genterpreteerd als het altaar van Poseidon Helikonios, en resten van een bouwwerk in de vorm van een klein theater, op de zuid-west helling van de heuvel, gedateerd in de 4de eeuw, en genterpreteerd als het bouleterion van de Ionische Bond. Op enige afstand van de heuvel staat een hellenistische vestingtoren met enige bijgebouwen, mogelijk 3de-eeuws. Verder ligt er tussen het altaar en het vermeende bouleterion nog een kleine grot, maar er zijn onvoldoende archeologische aanwijzingen voor een gebruik, bijvoorbeeld cultisch (waarbij we direct aan de associatie van Poseidon met grotten denken), van dit natuurlijke object.

Zo karig als de archeologische resten zijn, zo interessant zijn de twee inscripties die in de nabijheid gevonden zijn, die beide het Panionion noemen en zonder twijfel van de Otomatiktepe verslept zijn. De eerste hier te behandelen inscriptie is in 1957 aangetroffen als staldrempel in Çamli. De helaas aan alle zijden beschadigde steen, eerder een bouwblok dan een stèle, bevat de volgende tekst (P.Hommel, in Kleiner 1967):

- 1 [...] heiligdom herstichten [...]
[...] stèles. De [...]
[...] staters heffen [...]
[...] en geen zaak [aanspannen ...
- 5 [...] niet opbrengt [...]
[...] de in gebreke blijvende stad [... het altaar van het Pan]ionion (of: van Poseidon Helikonios < Louis Robert), waarheen de offerdieren [gevoerd...
... door wie] zich daartoe verplicht hebben. Maar als [...
... bij de] volgende Panionia [...
- 10 [...] aan Zeus Boulaios [...
...] met dans. Offeren dient [...

- ...] offeren de offerdieren van [...
 ...] de tong, de huid als aandeel van [...
 ... de] andere op dezelfde wijze. De [...
 15 ...] of op hun eigen altaar [...
 ...] en geen ander feest vieren [...
 ...] scepterdragende koningen [...
 ...] in rechtszaken herauten [...
 ...] met brandende [...
 20 ...] zich [...
 ...] basileus en prytaan [...
 ...] basileus van Ephesos [...
 ...] ? [...
 ...] als de basileus [...
 25 ...] worden voorgesteld [...

Ondanks de zwaar gemutileerde toestand is hier nog wel wat van te maken: de herstichting in regel 1 zal het Panionion betreffen, de rest van de tekst bevat dan nadere voorschriften waar de *poleis* die tot herstichting overgaan zich in de toekomst aan te houden hebben. In regel 1-2 vermoeden we de bepaling dat stèles met deze tekst bij alle bondgenoten opgesteld dienen te worden. Vervolgens de financiële basis van het geheel: de *poleis* moeten of éénmalig of jaarlijks een bepaald bedrag opbrengen, en zich verplichten daar niet op een of andere manier met juridische kunstgrepen onderuit te zien te komen. Tegen wanbetalers zullen bepaalde strafmaatregelen genomen worden, mag men aannemen. Dan, regel 6 en volgende, het altaar in het Panionion: dat moet onderhouden worden en daar moeten jaarlijks offerdieren aangevoerd worden. Mocht dat om de een of andere reden niet lukken, dan wordt het offer verschoven naar het volgende jaar, lijkt in regels 8-9 bepaald te worden. Betrof het voorgaande het offer op het hoofdaltaar, dat van Poseidon Helikonios, in regels 10 en volgende worden andere te brengen offers opgenoemd, waarbij alleen de naam van Zeus Boulaios bewaard is.

Ook wordt een dans of danskoor genoemd (regel 11), mogelijk door de bondgenoten te zenden, zoals ook op Delos de praktijk was. Regels 12-13 bevatten de gangbare bepaling dat de priester als zijn

aandeel in het offer de schenkelstukken, tong en huid van de offerdieren zal ontvangen. Regel 14 en 15 bevatten onduidelijke verdere bepalingen inzake het offeren: mogelijk betreft het de situatie die ontstaat wanneer de Panionia niet doorgaan. Dan wacht men dus tot het volgende jaar (regels 8-9), maar brengt wel een offer in de eigen stad (regel 15). Regel 16 zou een verbod kunnen zijn aan de bondgenoten om andere feesten tegelijk met de Panionia te organiseren indien er in de eigen stad geofferd moet worden, of in het algemeen. In regels 17 en volgende gaat het om de 'koningen', de magistraten uit de steden. Deze titel kennen we uit verscheidene andere teksten. De koningen treden kennelijk op als vertegenwoordigers van de bondgenoten. De verdere bepalingen zijn onduidelijk: kennelijk is er één voorzitter, de basileus-prytaan: of dat altijd de basileus van Ephesos is, weten we niet.

De tweede inscriptie werd al in de 17de eeuw gevonden; deze nu verloren steen (*IPr* 139) bevatte de volgende tekst:

- 1 Onder de prytaan Amyntor heeft de raad van de Ioniërs besloten: dat op verzoek van de Lebedeërs een stèle wordt beschreven, op hun eigen kosten, en
- 5 dat die wordt geplaatst in het Panionion vanwege het oordeel uitgesproken over het priesterschap van Zeus Boulaios en van Hera. Het wordt in hun voordeel besloten juist zoals zij het verzocht hebben.
- 10 Onder de prytaan Chios voor de Lebedeërs...

Deze tekst, die geacht wordt in leeftijd niet veel te verschillen van de voorgaande, vormt daar een aanvulling op: waar het priesterschap van Poseidon Helikonios vervuld wordt door een Prieense kandidaat, is het priesterschap van Zeus Boulaios en Hera Boulaia kennelijk een functie die volgens een verdeelsleutel

en/of rouleringsschema aan de andere bondgenoten toekomt. In geval van twist, zoals hier, treden de *basileis* van de Bond op als scheidsrechters.

De hier geciteerde teksten zijn zeker niet de enige teksten waarin het Panionion genoemd wordt, maar wel de enige teksten afkomstig van het Panionion zelf, en de enige teksten die mogelijk gedateerd kunnen worden in de periode van de herstelling van het Panionion. Beide teksten vestrekken ons tenminste enige informatie over de gang van zaken bij het Panionion. Andere teksten voegen daar nog wel wat aan toe: een brief van Antigonos Monophtalmos (*IPr* 490) noemt het *skènoun kai panègyridzein*, 'het kamperen en vieren' bij de Panionia. Blijkens verschillende teksten werd het priesterschap van het Panionion bemand door Priene (*IPr* 201-3; *LSAM* 38): deze inscripties handelen over de verkoop van het priesterschap. Interessant is dat de priester zijn religieuze taken dient te vervullen *kata tous nomous tous Ionôn*, 'volgens de richtlijnen van de Ionische Bond'. Voor Poseidon Helikonios werden op verschillende plaatsen stieroffers gebracht; we mogen aannemen dat dit in het Panionion niet anders was: zo werd ook de *Ilias*-passage 20.403 al sinds de oudheid geacht betrekking te hebben op het stierenoffer bij het Panionion of in Milete. Zoals we gezien hebben, spelen ook Zeus Boulaios en Hera Boulaia een rol, waarschijnlijk met een altaar in het boulevardterion; Apollos Panionios of Artemis Panionios, die we wel kennen uit Ephesos, Klaros, Milete en Delos, ontbreken echter.

Conclusie

Priene heeft in *religionibus* een eigen gezicht, net als de andere Ionische steden. Er zijn enkele Kleinaziatische invloeden aan te wijzen, specifiek voor Priene of met parallellen in de andere Griekse steden in Klein-Azië, maar deze zijn toch wel opvallend gering in aantal; panhelleense elementen, althans wat op het oog panhel-

leense elementen lijken te zijn, overheersen, terwijl in het geval van Priene ook nog sprake is van een sterke Atheense invloed. De resulterende mengeling is in een bepaald perspectief Ionisch te noemen, in de zin dat het *soort* mengeling wel typisch voor de regio mag heten, maar niet in de zin dat Priene in deze model zou kunnen staan voor 'de' Ionische *polis*.

Priene is een hellenistische *polis*, ook op het religieuze vlak. Dit blijkt een zeer sterke continuïteit niet uit te sluiten. We zien in deze kleine *polis*, in haar kleinheid veel eerder typisch dan de grotere gemeenschappen waar we ons meestal op concentreren (of waar het bronnenmateriaal ons dwingt ons op te concentreren), een perfecte illustratie van het feit dat het *polis*-leven natuurlijk veranderingen ondergaat, maar op hetzelfde moment zeer sterk wortelt in en teruggrijpt op het verleden, zoals ook de grootste kenner van de hellenistische *poleis*, Louis Robert, niet moe werd te benadrukken. Het is continuïteit en discontinuïteit in één, zoals zo mooi gezegd door C. Schneider in zijn *Kulturgeschichte des Hellenismus*: 'Nicht nur die Ueberwindung der Polis, sondern ebenso die unveränderte Erhaltung der Polis ist eine der Grundlagen hellenistischer Kultur.' Zo helpt Priene ons verder door ons op veel punten niet verder te helpen.

GEBRUIKTE AFKORTINGEN

IPr

Hiller von Gaertringen, F., *Inschriften von Priene*, Berlin 1906

LSAM

F. Sokolowski, *Lois sacrées de l'Asie Mineure*, Paris 1955

LITERATUUR

Demand, N., 'The relocation of Priene reconsidered', *Phoenix* 40 (1986) 35-44

Ehrhardt, N., *Milet und seine Kolonien. Vergleichende Untersuchungen der kultischen und politischen Einrichtungen*, Frankfurt a/M 1988²

Emlyn-Jones, C.J., *The Ionians and Hellenism. A study of the cultural achievement of early Greek inhabitants of Asia Minor*, Londen 1980

Graf, F., *Nordionische Kulte. Religionsgeschichtliche und epigraphische Untersuchungen zu den Kulturen von Chios, Erythrai, Klazomenai und Phokaia*, Rome 1985

Karaghiorga-Stathacopoulo, Th., 'Baubo' s.v. in: *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* vol.3.1-2, Zürich 1986

Kleiner, G., P. Hommel & W. Müller-Wiener, *Panionion und Melie*, Berlijn 1967

Laumonier, A., *Les cultes indigènes en Carie*, Parijs 1958

Magie, D., *Roman rule in Asia Minor to the end of the third century after Christ*, Princeton 1950

Magie, D., 'Egyptian deities in Asia Minor in inscriptions and on coins', *American Journal of Archaeology* 57 (1953) 163-187

Raeder, J., *Priene. Fünde aus einer griechischen Stadt im Berliner Antikemuseum*, Berlijn 1984

Regling, K. & H. Dressel, *Die Münzen von Priene*, Berlijn 1927

Robert, L., 'Sur un decret d'Ilion et sur un papyrus concernant des cultes royaux', *American studies in papyrology* 1 (1966) 175-211 (herdrukt in Robert, *Opera Minora Selecta* vol.7)

Roebuck, C., 'The early Ionian league', *Classical Philology* 50 (1955) 26-40 (herdrukt in Roebuck, *Collected Essays*, 1979)

Schede, M., *Die Ruinen von Priene*, Berlijn 1964²

Schede, M., 'Heiligtümer in Priene', *Jahrbuch des deutschen archäologischen Instituts* 49 (1934) 97-108

Schneider, C., *Kulturgeschichte des Hellenismus*, 2 delen, München 1967-69

Versnel, H.S., 'Religieuze stromingen in het hellenisme', *Lampas* 21 (1988) 111-136

Versnel, H.S., *Ter Unus. Isis, Dionysos, Hermes: three studies in henotheism. Inconsistencies in Greek and Roman religion* I, Leiden 1990

Wes, M.A., H.S. Versnel & E.Ch.L. van der Vliet, *De wereld van de Oudheid*, Groningen 1978

Wiegand, Th. & H. Schrader, *Priene. Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen in den Jahren 1895-1898*, Berlijn 1904

Boekenbeurs

Gevraagd ter overname:

Hermeneus jaargang I t/m VI (1928-1934)
Lic. Et. de Brouwer, De Dreef van
Zonnebos 4, 2970 's-Gravenwezel, België,
tel. 00.32-03/6588988.

Ter overname aangeboden tegen redelijk
bod:

Hermeneus, jaargangen 1 t/m 62 compleet
(1928 t/m 1990); de jrg. 1 t/m 38 in de ori-
ginele banden, rest in afl.

Mr. R. de Bruijn, Groot Haesebroekseweg
nr. 3, 2243 EA Wassenaar. (Tel. 01751-
74802; 16-18 u.).